

Michał Jasnosz

PROBLEMATYKA GENEZY I EWOLUCJI FUNKCJI MIAST W ŚWIELE LITERATURY

Celem artykułu jest przedstawienie problematyki genezy i ewolucji funkcji i struktury funkcjonalnej miast w kontekście postępującej reorientacji dotychczasowych teorii funkcjonalnych. Z drugiej strony artykuł prezentuje, w sposób wybiórczy, dorobek geografów i historyków w zakresie genetyczno-ewolucyjnego badania funkcji miast i związanych z tym różnych poglądów spotykanych w wielu publikacjach.

1. Uwagi wstępne

Zagadnienie genezy i ewolucji funkcji i struktury funkcjonalnej miast przez szereg lat pozostawało w tle zainteresowań badawczych geografów miast. Jak zauważa A. Suliborski (1994), problem genezy ewolucji funkcji, ich dynamiki oraz wpływu na całokształt życia miasta jest w badaniach geograficznych często pomijany lub traktowany marginesowo. Brak szerszego zainteresowania problematyką funkcji miast, uwzględniając aspekt historyczny, w poważnym stopniu zawęża przedmiot poznania oraz wytwarza lukę w stanie wiedzy o transformacji miast. Wynika to z dwóch zasadniczych przyczyn. Podstawowym zagadnieniem leżącym u podstaw wypracowania strategii rozwojowej miast w klasycznych koncepcjach funkcjonalnych jest konieczność zidentyfikowania głównych czynników społeczno-gospodarczych warunkujących ich powstanie, istnienie i rozwój. Badania te wymagają analizy aktualnej struktury funkcjonalnej miast poprzez identyfikację głównych elementów składowych opisujących ich wzrost gospodarczy (M a t c z a k, S z y m a n s k a, 1997). Jednostką miary, na podstawie której dokonuje się takich analiz, bywa zazwyczaj liczba pracowników zatrudnionych w ośrodku miejskim w danym dziale gospodarki narodowej (J e r c z y Ń s k i, 1977).

Klasyczne badania funkcjonalne, oparte na koncepcji bazy ekonomicznej bez uwzględnienia czynnika czasu, odzwierciedlają przede wszystkim ekonomiczny aspekt funkcji. Badania te sprowadzają się do odpowiedzi na pytanie: „od czego zależy podstawa gospodarcza miasta, jego istnienie i rozwój?” (J e r c z y Ń s k i, 1973). Gospodarka miasta ujmowana jest w kategoriach ilościowych, którymi

wyraża się części potencjału produkcyjnego, wykorzystywanego na potrzeby pozalokalne i lokalne. Nie rezygnując z analizy problematyki funkcji w kategoriach ilościowych tam, gdzie ich zastosowanie jest możliwe i uzasadnione, przy określaniu funkcji miast uciekać się należy również do wielu innych zabiegów badawczych. Czynić to trzeba nie tylko dla zastąpienia ujęć ilościowych w przypadku, braku odpowiednich źródeł statystycznych, ale dla ich uzupełnienia i zweryfikowania. Jak zauważa A. Wyrobisz (1978), istnienie poszczególnych funkcji w mieście wiązało się z faktem lokalizacji w nich ważnych urzędów, szkół, instytucji naukowych, obiektów kultowych, nie zaś z liczbą zatrudnionych w poszczególnych działalnościach lub z ich odsetkiem w ogólnej liczbie mieszkańców. W rozwoju miast o ich produkcyjnym charakterze często decydowała nie liczba rzemieślników, lecz ich zdolności wytwarzania na szerszy rynek zbytu, co zależało nie tylko od liczby warsztatów, ale także od charakteru produkcji i stosowanej technologii. Centrami handlowymi były miasta (a niekiedy i wsie), w których odbywały się jarmarki, podczas gdy liczba zawodowych kupców mogła być tam niewielka (Wyrobisz, 1978). Słabe odzwierciedlenie problematyki funkcji w ujęciu genetycznym we współczesnej literaturze geograficznej wynika również z konieczności przeprowadzenia retrospektywnej analizy funkcjonalnej. Jest ona możliwa jedynie w odniesieniu do tych miast, które mają dostatecznie bogate i odpowiednio zinterpretowane przez historyków źródła archiwalne. Jednak nawet mimo ich istnienia oraz bardzo dobrej znajomości historycznej problematyki określonego miasta, interpretacja tych opracowań w kategoriach funkcjonalnych jest obdarzona dużą dozą subiektywizmu.

Przystępując do omówienia literatury autor stanął przed trudnym dylematem. Należało zdecydować, jakie opublikowane prace uwzględnić, aby pozostać w zgodzie z określoną w tytule problematyką i jej nadmiernie nie zawęzić, ani też nie wykraczać poza jej ramy. Trudność tkwi w tym, że w polskim piśmiennictwie geograficznym opracowań, które traktują wyłącznie lub głównie o genezie funkcji miast, jest niewiele. Wybór literatury dotyczący genezy funkcji wymagał koniecznego rozgraniczenia dorobku geograficznego od przede wszystkim historycznego. Granice między podejściem geograficznym a historycznym do zagadnień genezy funkcji są bowiem bardzo wyraźne. Zdecydowano się wybrać te prace, które zostały napisane przez geografów i historyków. Uwzględniono te publikacje, w których przemiany funkcji są istotnym obiektem badania, przedmiotem analizy, z których treści wynika, że autorzy przywiązują odpowiednią wagę do ujawnienia genezy i ewolucji funkcji. Stąd pominięto w opracowaniu bogatą literaturę historyczną, gdzie funkcje traktowane są jako jeden z wielu aspektów rozwoju miast. Niewątpliwie subiektywność tego podejścia powoduje, że prezentowane piśmiennictwo może być uznane za niepełne, a równocześnie poszerzone o pozycje, których zaliczenie do geograficznych może być dyskusyjne.

2. Problematyka genezy i ewolucji funkcji miast w geograficznych pracach teoretyczno-metodologicznych (klasyczne badania funkcjonalne)

W odróżnieniu od klasycznych badań funkcjonalnych, w literaturze geograficznej mało miejsca poświęcono zagadnieniom genezy i ewolucji funkcji, co potwierdza opinia W. Maika (1988) iż: „funkcjonalizm w badaniach geograficzno-osadniczych cechuje niedostateczne uznanie historyzmu i transformacji historycznej”. Mimo iż liczne prace historyczne podejmują ten aspekt, to jednak funkcje rzadko są w nich traktowane jako terminy syntetyzujące, wchodzące w skład zespołu twierdzeń i pojęć określonej teorii, a częściej jako substancjonalny wyraz stanu gospodarczego miasta (Suliborski, 1994). Już na początku wieku XX W. Sombart (1916), określając zręby teorii rozwoju gospodarczego miast i podziału zawodowej, czynnej ludności miasta na grupę egzo- i endogeniczną, stworzył ją przede wszystkim dla historycznej typologii miast europejskich. Jak stwierdza K. Dziewoński (1962): *Baza ekonomiczna miast była dla niego (Sombarta) główną cechą przemian i rozwoju miast w czasie*. W. Sombart uważał, że podział na grupę egzo- i endogeniczną jest koniecznym warunkiem zrozumienia genezy miasta. Jest on zjawiskiem historycznym i w zależności od szczegółowego ukształtowania warunków czasowych uzyskuje specyficzne cechy. Sam K. Dziewoński (1971) podjął próbę analizy historycznej typologii funkcjonalnej miast feudalnych i kapitalistycznych, stwierdzając, że należy ją traktować raczej jako wstępną hipotezę dla dalszych badań, niż przemyslaną syntezę podsumowującą stan naszej wiedzy.

Pierwsze poważne studia z zakresu genezy i dynamiki funkcji miast przy wykorzystaniu bazy ekonomicznej przeprowadził A. Werwicki (1962; 1964; 1970). Badania struktury funkcjonalnej obejmowały sieć miast na Dolnym Śląsku w okresie ostatnich 150 lat. Autor uzyskał obraz struktury funkcjonalnej miast na podstawie kryteriów charakterystycznych dla poszczególnych okresów badawczych. Stwierdził, że pewne zajęcia ludności dawały w różnych okresach zupełnie odmienne efekty wzrostu. W krótkim okresie są to rezultaty nowych inwestycji, w dłuższym – bodźce ekonomiczne i przemiany technologiczne. Na podstawie wielkości i struktury wzrostu wyróżnił pięć typów ośrodków: 1) dynamiczne, 2) ograniczenie dynamiczne, 3) dynamiczno-depresyjne, 4) ograniczenie rozwojowe, 5) statyczne. Na omawianym obszarze autor wyróżnił ponadto sześć okresów funkcjonalnych cechujących się odmiennymi funkcjami podstawowymi o charakterze dynamicznym: 1) okres przed 1820 r., w którym dynamiczną funkcją podstawową był handel, wczesnokapitalistyczny nakład w przemyśle lnianym oraz górnictwo węglowe, 2) okres lat 1851–1870, w którym dynamiczną funkcją podstawową był manufakturowy przemysł włókienniczy i przemysł porcelanowy, 3) okres lat 1871–1918, w którym dynamiczną funkcją podstawową były górnictwo i przemysł – poza włókienn-

nictwem, 4) okres lat 1919–1944, w którym dynamiczną funkcją podstawową był przemysł chemiczny oraz usługi, handel i komunikacja, 5) okres lat 1945–1955, w którym dynamiczną funkcją podstawową były górnictwo, handel i usługi, a także przemysł, 6) okres lat 1956–1960, gdy dynamiczną funkcją podstawową były przemysł, usługi i komunikacja.

Typologię funkcjonalną miast śląskich w wieku XVIII, przy użyciu koncepcji bazy ekonomicznej, opracował B. K a c z m a r s k i (1966). Obliczenie wielkości grup egzo- i endogenicznej oparł na powiązaniu specjalizacji majstrów cechowych i kupców z ich gospodarstwami domowymi. Wyróżnił łącznie jedenaście typów funkcjonalnych miast (ośrodki regionalne, miasta handlowo-przemysłowe, bardzo silnie uprzemysłowione, silnie uprzemysłowione, dobrze uprzemysłowione, ogrodniczo-przemysłowe, rolniczo-przemysłowe, rolnicze, gospodnie i zdrojowe, komunikacyjne oraz twierdze). Na podstawie struktury typów miast tworzących sieć miast w poszczególnych obszarach, autor wyróżnił pięć okręgów funkcjonalnych. Próbę stworzenia klasyfikacji funkcjonalnej miast Polski podjął też S. L e w i ń s k i (1965). Analizą objął w latach 1921–1960 kilkadziesiąt miast powiatowych. Za podstawę przyjął ideę specjalizacji funkcjonalnej, którą zmierzył za pomocą średnich wskaźników zatrudnienia w poszczególnych działalnościach obliczonych na 1000 mieszkańców. Łącznie wyróżnił sześć typów funkcjonalnych: miasta o funkcjach przemysłowych, handlowych, transportowych, administracyjnych, oświatowych i miasta o funkcjach związanych ze służbą zdrowia. Typologię genetyczno-funkcjonalną miast radzieckich badali T. R e a (1962) i B. C h o r i e w (1968). Przy uwzględnianiu cech genetycznych brali oni pod uwagę nie tylko okres powstania miasta, lecz również cały proces jego rozwoju historycznego oraz formowania się współczesnych funkcji. W niewielkim stopniu zagadnienie i pojęcie grupy egzogenicznej w miastach amerykańskich omówił A. P r e d d (1965) charakteryzując wpływ przemysłu na rozwój miast w ostatnim stuleciu. Związkiem teorii etapowego rozwoju gospodarczego z teorią bazy ekonomicznej zajął się M. T h o m a s (1964). Według niego każdy etap rozwoju może cechować się odmienną wielkością, strukturą i dynamiką oraz ogólną rolą zarówno grupy egzogenicznej (bazy ekonomicznej), jak i endogenicznej.

Najnowsze badania poświęcone genezie i ewolucji funkcji, wykorzystujące mechanizmy bazy ekonomicznej w kontekście nurtu strukturalno-funkcjonalnego, z wykorzystaniem metodologii systemowej, prowadził A. Suliborski. Zagadnienia te przedstawił na przykładzie Łodzi w pracach teoretyczno-empirycznych dotyczących genezy procesu przemian funkcji i struktury funkcjonalnej Łodzi (1991; 1992) oraz wpływu tych przemian na formowanie się regionu administracyjnego i rzeczywistego (2000). Autor ustalił ewolucję funkcji i struktury funkcjonalnej Łodzi, począwszy od roku 1423, czyli uzyskania praw miejskich, aż do czasów współczesnych, też wskazał przyczyny i częściowo skutki tych przemian. Stanowiło to punkt wyjścia do usystematyzowania dziejów funkcjonalnych miasta w postaci modelu procesów

przemian funkcji i struktury funkcjonalnej Łodzi. Przeprowadzona przez A. Suliborskiego (1991; 1992) analiza zmian struktury zatrudnienia w Łodzi w latach 1931, 1956 i 1988 dowiodła, że zachodzące zmiany polegają na zmniejszaniu dysproporcji rozwoju między sferą usług materialnych i niematerialnych, w tych ostatnich zachodzą zaś największe przemiany. Ewolucja struktury funkcjonalnej Łodzi w latach 1956–1988 polegała, według A. Suliborskiego (1991), na stałym spadku w niej znaczenia funkcji włókienniczej i odzieżowej oraz nieznacznym wzroście roli gospodarki komunalno-mieszkaniowej. Struktura bazy ekonomicznej Łodzi w roku 1988 znajdowała się w stadium wypełniającym, ewoluującym w kierunku złożoności. Autor zauważył ponadto, że w historii miasta zmniejszenie specjalizacji bazy ekonomicznej zawsze sprzyjało rozwojowi egzogenicznych funkcji regionalnych. Wzrost i zróżnicowanie tych funkcji zwiększa ilościowo i zmienia jakościowo interakcje zachodzące pomiędzy miastem i jego otoczeniem, co z kolei jest głównym warunkiem i czynnikiem regionotwórczym. Autor wprowadził również pojęcie „dziejów funkcjonalnych miasta”, oznaczające ewolucję funkcji miasta w czasie – ich pojawienia się i dynamiki zachowań oraz „morfologii funkcjonalnej”, które określa graficzny obraz ewolucji struktur funkcjonalnych miast i pozwala zbadać ich asymetrię i izomorfizmy zarówno w czasie, jak i w zróżnicowaniu regionalnym. Badania prowadzone nad genezą i dynamiką zmian funkcji miast doprowadziły A. Suliborskiego do sformułowania syntezy w postaci studium nad genetyczno-systemowym ujęciem funkcji i struktury funkcjonalnej miast (1994). Autor przedstawił w nim założenia i wyjaśnił podstawy teoretyczne zarysu genetyczno-funkcjonalnego programu badawczego miast. Program badań łączy w sobie współczesną identyfikację przemian funkcji i struktury funkcjonalnej, dokonywaną na podstawie koncepcji bazy ekonomicznej, z retrogresywnym ustaleniem procesu ich transformacji, polegającym na interpretacji funkcjonalnej wyselekcjonowanych faktów historycznych.

3. Problematyka genezy i ewolucji funkcji miast w pozostałych pracach geograficznych

Oprócz prac wykorzystujących teorię bazy ekonomicznej, pojawiały się prace, które charakteryzowały ową problematykę stosując głównie analizę faktów historycznych oraz inne metody nie związane z bazą ekonomiczną. Retrospektywną analizę przemian funkcji w kontekście rozwoju odmiennych ustrojów społeczno-gospodarczych przeprowadził J. K o s t r o w i c k i (1952). Autor wprowadzając pojęcie funkcji miastotwórczej stwierdza, że różne funkcje miastotwórcze w różnym czasie i miejscach wpływały na powstanie i rozwój

osiedli i na innych podstawach gospodarczych opierały swe istnienie. W zależności od rozwoju sił wytwórczych, stosunków produkcji, a nawet przemian ideologicznych, zmieniają się funkcje i charakter funkcjonalny miast, wskutek czego zmienia się ich układ i rozmieszczenie. Konkludując autor stwierdza, że uświadomienie roli funkcji miastotwórczych w powstawaniu i rozwoju miast pozwala uwolnić geografę osadnictwa od formalistycznego, krajobrazowego lub statystyczno-geometrycznego traktowania sieci osadniczej.

Głębką analizę przemian funkcji w rozwoju Białegostoku przeprowadził W. K u s i ń s k i (1966). Wyróżnił on w historii rozwoju funkcjonalnego miasta pięć stadiów przemian funkcji, uwzględniając szereg czynników, które na te przemiany miały wpływ. W pierwszym okresie, trwającym do roku 1807 miasto spełniało przede wszystkim funkcje rezydencjonalne, które straciły później (w latach 1807–1842) znaczenie na rzecz funkcji akademickiej i usługowej. Kolejny okres trwający do roku 1864 charakteryzował się niskim poziomem techniki, trudnościami w zakresie importu i eksportu produktów. Następne lata przyniosły wzrost znaczenia funkcji przemysłowej (do roku 1914) oraz integrację funkcji produkcyjnych i usługowych z administracyjnymi (lata 1918–1945). Cechą charakterystyczną Białegostoku w ostatnim okresie (po roku 1945) jest dominacja funkcji produkcyjnych, administracyjnych i kulturalnych. W podobnym ujęciu przemiany funkcjonalnego rozwoju Nowego Sącza do II wojny światowej badali A. K r a k o w s k a i J. R a j m a n (1974). Zwrócili oni uwagę na dominację funkcji handlowej i administracyjnej w rozwoju miasta w okresie feudalnym i funkcji przemysłowej i kulturowej w początkach kapitalizmu. Do czynników funkcjonalnych, które w największym stopniu zmieniały charakter funkcjonalny miasta w poszczególnych okresach jego rozwoju, zaliczyli m. in. przebieg szlaku z Polski na Węgry, istnienie komory celnej, ustanowienie prawa składu, ustanowienie siedziby powiatu, wojny szwedzkie, przeniesienie stolicy do Warszawy, połączenie kolejowe z Tarnowem i Chabówką. Pogłębiającą analizą retrospektywną zmian w strukturze funkcjonalnej miast województwa kieleckiego w kontekście ich genezy i rozwoju zajmował się F. O p a l s k i (1983; 1984; 1987). Autor przedstawił wpływ wielu czynników funkcjonalnych na kształtowanie się systemu miejskiego i jego struktury funkcjonalnej, od chwili powstania w średniowieczu, aż po najnowsze zmiany. Jego zdaniem proces ewolucji struktury funkcjonalnej miast województwa kieleckiego doprowadził do ukształtowania się następujących typów miast: przemysłowych, przemysłowo-usługowych, przemysłowo-rolniczych, usługowych, usługowo-przemysłowych.

4. Problematyka genezy i ewolucji wybranych funkcji i ich kategorii w pracach geograficznych

Spośród wielu prac podejmujących zagadnienia przemian funkcji i struktury funkcjonalnej znaczna część dotyczy analizy wybranych funkcji (np. przemysłowej, administracyjnej, akademickiej). Przyczynił się do tego cykl konferencji, które odbyły się w ośrodku łódzkim (*Rola przemysłu w rozwoju miast* 1978, *Miasto jako baza działalności przemysłowej* 1979, *Funkcja administracyjna miast* 1992). Zbiór prac prezentowanych w pokonferencyjnych tomach stanowi poważny wkład środowiska geograficznego w poznanie i zdiagnozowanie problematyki funkcji, jak i ich genezy. Genezę funkcji przemysłowej, jej przemiany i rolę w rozwoju miasta Lublina od czasów przedrozbiorowych do roku 1975 badał T. S z c z e p a n i k (1979). Zwrócił on uwagę na rolę miastotwórczą funkcji przemysłowej i jej decydujący dwukrotnie w jego dziejach wpływ na rozwój miasta. Po raz pierwszy na przełomie XIX i XX w. i po raz drugi w 35-leciu powojennym, kiedy to przemysł stał się najważniejszym czynnikiem miastotwórczym i w głównej mierze przyczynił się do trzykrotnego wzrostu ludności miasta oraz czterokrotnego zwiększenia jego powierzchni. Z kolei H. R o c h n o w s k i (1979) analizował genezę i rozwój funkcji przemysłowej Torunia. Zauważył on, że zasadniczą przesłanką wykształcenia się toruńskiego ośrodka przemysłowego było wcześniejsze istnienie organizmu miejskiego, który kształtował się pod wpływem rozwoju funkcji przemysłowej (od rękodzielniczego rzemiosła po dzisiejszy przemysł zmechanizowany). Przemianami funkcji przemysłowej od czasów industrializacji XIX-wiecznej i ich wpływem na kształtowanie się przestrzeni miejskiej i gęstości zaludnienia zajmował się L. S t r a s z e w i c z (1979). Analizę przemian funkcji przemysłowej w kontekście rozwoju funkcji stołecznych na przykładzie Warszawy podejmował S. M i s z t a l (1979). Jego zdaniem skupienie w miastach stołecznych ośrodków najwyższych władz państwowych i różnorodnych instytucji centralnych powoduje, że w miastach tych występują korzystne warunki rozwoju funkcji przemysłowej. Główne cechy historycznego rozwoju funkcji przemysłowej Krakowa do II wojny światowej przedstawił B. K o r t u s (1968), zwracając uwagę na jej ciągłość i trwałość we współczesnej strukturze przemysłu Krakowa. Zdaniem autora branżami, które przetrwały do obecnych czasów i zachowały dawne tradycje są rzemiosło i funkcja naukowo-kulturalna.

Istotnym problemem podejmowanym w pracach geograficznych są także przemiany funkcji administracyjnych miast. Zainteresowanie się tym zagadnieniem należy tłumaczyć chęcią wyjaśnienia roli historii w procesie rozwoju miast jako ośrodków władzy i zarządzania. Ważnym argumentem jest również fakt, iż tradycje funkcji administracyjnych są istotnym elementem w procesie kształtowania się świadomości terytorialnej mieszkańców, na

różnych poziomach hierarchii administracyjnych. Po trzecie funkcje administracyjne należą do najstarszych działalności realizowanych w miastach, których początek sięga uzyskania przez nie praw miejskich. Ewolucją funkcji administracyjnych w średniej wielkości miastach Wielkopolski od początków ich historii do roku 1995 zajmował się T. K a c z m a r e k (1996). Autor wyraźnie akcentuje zagadnienie zasięgu przestrzennego funkcji administracyjnych oraz czynników determinujących ich powstanie i rozwój. Przedmiotem analizy są przede wszystkim funkcje administracyjne o zasięgu ponadlokalnym, gdyż tylko te, zdaniem autora, „w sposób istotny różnicują zbiór badanych miast”. Rozwój funkcji administracyjnych na terenie Katowic od roku 1865, czyli uzyskania przez miasto praw miejskich, był przedmiotem badań M. T k o c z (1992). Autorka stwierdza, że funkcje administracyjne były głównym stymulatorem rozwoju miasta w ostatnich stu latach, prowadząc do wykształcenia centrum administracyjno-usługowego. Stało się ono rdzeniem nie tylko Katowic, ale i całego regionu górnośląskiego. Analizując przemiany funkcji administracyjnej Krakowa Z. G ó r k a (1992) zwrócił uwagę na okresy dodatniego wpływu tej funkcji na rozwój gospodarczo-kulturalny miasta i fazy regresu Krakowa, związane z osłabieniem władzy państwowej i obcą dominacją. Ciekawe wnioski dotyczące genezy funkcji administracyjnej Łodzi prezentują S. L i s z e w s k i i A. W o l a n i u k (1992). Ich zdaniem o roli funkcji administracyjnej w rozwoju miasta decydowała administracja gospodarcza, która wyznaczała rangę miasta w systemie osadniczym. Przemiany wewnętrznej struktury funkcji administracyjnej miasta w latach 1923–1989 autorzy analizowali biorąc pod uwagę liczbę i rozmieszczenie instytucji i organizacji administracji. Na przykładzie Łodzi zaprezentowano także proces kształtowania się funkcji regionotwórczej na przestrzeni ostatnich dwustu lat. Analizę tego procesu przeprowadził S. L i s z e w s k i (1999), wydzielając pięć faz, których nazwy określają stopień rozwoju badanej funkcji. W pracy wyróżniono fazę wyjściową, inicjującą powstanie funkcji regionotwórczych, instytucjonalną, wypełniającą oraz fazę recesji, w jakiej znalazła się Łódź w ostatnich latach. Przedmiotem zainteresowania S. Liszewskiego były również funkcja naukowa i akademicka Łodzi i ich przemiany (1999). Analiza tych funkcji w ujęciu dynamicznym wyraźnie wskazuje na rolę, jaką odegrały i nadal odgrywają te funkcje w przekształceniu wielkiego osiedla robotniczego, jakim była XIX-wieczna Łódź, w miasto metropolitalne. Ciekawe badania nad retrospektywną analizą funkcji na podstawie wyposażenia instytucjonalnego przeprowadziły A. W o l a n i u k (1997) i A. S z a j n o w s k a - W y s o c k a (1994). A. Wolaniuk badała rozwój instytucji metropolitalnych Łodzi dla sześciu przekrojów czasowych, obejmujących lata 1891–1993. Zróżnicowana struktura instytucji metropolitalnych oraz przemiany w strukturze zatrudnienia stanowiły podstawę wydzielenia etapów rozwoju instytucji metropolitalnych. Pierwszy etap związany był z dominacją instytucji finansowych i wymiaru sprawiedliwości i charakterystyczny dla dynamicznie rozwijającego się miasta

przemysłowego (rok 1891). Drugi etap (lata 1919–1939) charakteryzujący się dominacją administracji, instytucji finansowych oraz wypełnianiem struktury instytucjonalnej miasta. Etap trzeci (lata 1945–1975) powiązany z dominacją administracji i innych instytucji wielkomiejskich obsługujących przemysł. Ostatni etap (rok 1993) łączący się z dominacją instytucji finansowo-ubezpieczeniowych, nauki, kultury i administracji. Zmiany potencjału instytucjonalnego Sosnowca w latach 1946–1987 były przedmiotem zainteresowania A. Szajnowskiej-Wysockiej. System instytucjonalny miasta autorka podzieliła na trzy podsystemy: polityczny, ekonomiczny i kulturowy. Jej zdaniem spełniają one na rzecz miasta określone funkcje i są rezultatem procesów społeczno-ekonomicznych zachodzących w mieście w omawianym okresie. W procesie postępującej instytucjonalizacji, autorka zwróciła uwagę na wzrost instytucji politycznych, w początkowym okresie PRL-u, przez wzrastającą rolę podsystemu ekonomicznego w latach 1958–1968, do zmniejszenia roli podsystemu ekonomicznego przy wysokiej pozycji instytucji kulturowych w ostatniej fazie (1978–1987).

5. Problematyka genezy i ewolucji funkcji miast w pracach historyczno-socjologicznych

Udane próby analizy dynamiki i genezy funkcji miejskich podjęli również historycy i przedstawiciele innych nauk. Propozycję typologii funkcjonalnej miast polskich w XVI–XVIII w. przedstawił A. Wyrobisz (1978). O zaklasyfikowaniu danego miasta do określonego typu funkcjonalnego decydowały takie kryteria, jak: koncentracja danej wytwórczości, specjalizacja miasta w pewnych działalnościach, charakter produkcji, lokalizacja w mieście instytucji spełniających konkretne działalności, liczba jarmarków, zastosowana technologia, charakter eksportu i importu. Łącznie autor wyróżnił kilkanaście typów funkcjonalnych miast, grupując je wokół dwóch zasadniczych grup – gospodarczych i społecznych. Autor podkreśla również, że wzajemny stosunek funkcji gospodarczych i społecznych może być charakterystyczny dla określonych etapów rozwoju miast (np. dominacja funkcji politycznych i kulturowych nad gospodarczymi we wcześniejszych okresach rozwoju miast) i może być wskaźnikiem stopnia ich rozwoju. Próbę klasyfikacji funkcjonalnej miast dziewiętnastowiecznych na terenie guberni radomskiej i kieleckiej oraz analizę źródeł utrzymania ludności w miastach Kielecczyny podjął S. Marcinkowski (1980; 1987). Wskazał on na duży udział w strukturze funkcjonalnej miast rzemiosła, przemysłu (zwłaszcza włókienniczego), rolnictwa oraz handlu, którego zasięg i wielkość zależały od prężności danego miasta jako ośrodka wymiany dla okolicznego terenu. Badaniem funkcji miast

i miasteczek w Polsce późnego średniowiecza zajmował się T. Lalić (1975), który zwrócił uwagę na znaczenie miast w tym okresie w kontekście oddziaływania na środowisko wiejskie i rozwój gospodarki towarowo-pieniężnej. Podkreślił również różnice lokalnych i pozalokalnych funkcji znajdujących wyraz w specjalizacji produkcji w skali regionu. Interesującym studium z zakresu genezy funkcji jest praca S. Gierszewskiego (1966), poświęcona strukturze gospodarczej i funkcjom rynkowym miast województwa pomorskiego w XVI–XVII w. Autor śledzi kierunki ewolucji, jakiej podlegały poszczególne zajęcia i działy gospodarki w zakresie produkcji i wymiany oraz bada charakter, wielkość i powiązania istniejących na tym obszarze rynków, a także rodzaj odbiorców produkcji miejskiej. Podstawowym wskaźnikiem aktywności gospodarczej miast i ich pozycji ekonomicznej była dla autora wielkość grupy miastotwórczej, tj. rzemiosła i kupiectwa. Spośród wielu prac historycznych, akcentujących wyraźnie przemiany i genezę funkcji, należy wymienić m. in. epokowe dzieło F. Braudela (1992) przedstawiające retrospektywną analizę życia społeczno-gospodarczego w XV–XVIII w., czy też pracę M. Boguckiej i H. Samsonowicza (1986) poświęconą dziejom miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Wiele cennych informacji o genezie funkcji przemysłowej wnoszą prace z dziejów przemysłu w Polsce (Jezierski, Zawadzki, 1966; Misztal, 1970; Pietrzak - Pawłowska, 1970; Jaros, 1965; Pazdur, 1961; Łuczak, 1981; Missalowa, 1964; Puś, 1997; Baranowski, 1919). Wiele miejsca poświęcono przemianom funkcji handlowej w pracach nad dziejami handlu (Jezierski, 1967; Baszanowski, 1977; Bogucka, 1970; Cieślak, 1973; Hoszowski, 1960; Kalfas - Piotrowska, 1936).

6. Wnioski końcowe

Przedstawiony zbiór publikacji – przy krytycznym podejściu do jego kompletności i zasad grupowania – umożliwia orientację w zagadnieniach związanych z genezą i ewolucją funkcji i struktury funkcjonalnej miast. W wyniku tego przeglądu okazało się, że wspomniana tematyka wzbudziła zainteresowanie przedstawicieli takich dyscyplin naukowych, jak historia czy geografia.

Jak wynika z przedstawionego piśmiennictwa, problematyka przemian funkcji w ujęciu geograficznym pojawiła się już w latach 60. wieku XX, w pracach wykorzystujących teorię bazy ekonomicznej. W efekcie postępującej reorientacji klasycznych teorii funkcjonalnych, polegających na przesunięciu punktu ciężkości studiów funkcjonalnych z badań stanu funkcji (funkcja jako

działalność ekonomiczna) na jej ewolucję (funkcja trwania), problematyka przemian funkcjonalnych nabrała szerszego znaczenia.

LITERATURA

- Baranowski I., 1919, *Przemysł Polski w XVI wieku*, Warszawa.
- Baszanowski J., 1977, *Z dziejów handlu polskiego w XVI–XVIII wieku. Handel wołami*, Gdańsk.
- Bogucka M., 1970, *Handel zagraniczny Gdańska w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa.
- Bogucka M., Samsonowicz H., 1986, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Zakład Narodowy Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław.
- Braudel F., 1992, *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm. XV–XVIII wiek*, t. 1–2, PSW, Warszawa.
- Choriew B., 1968, *Issledowanije funkcjonalnoj struktury gorodskich posielenij SSSR (w swiazi s zadaczami ich ekonomiko-geograficzeskoj tipologii)*, „Voprosy Geografii”.
- Cieślak E., 1973, *Wybrane problemy handlu Gdańska w okresie rozbiorów Polski*, „Rocznik Gdański”, t. 33.
- Dziewoński K., 1962, *Zagadnienia typologii morfologicznej miast w Polsce*, „Czasopismo Geograficzne”, z. 33.
- Dziewoński K., 1971, *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Studium rozwoju pojęć, metod i ich zastosowań*, „Prace Geograficzne IG PAN”, t. 82.
- Funkcja administracyjna miast*, 1992, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica”, nr 17.
- Gierszewski S., 1966, *Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast woj. pomorskiego w XVI i XVII wieku*, Gdańsk.
- Górką Z., 1992, *Rozwój Krakowa a funkcja administracyjna miasta*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica”, nr 17.
- Hoszowski S., 1960, *Handel Gdańska w okresie XV–XVIII wieku*, „Zeszyty Naukowe WSE”.
- Jaros J., 1965, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim do 1914 roku*, Wrocław.
- Jerczyński M., 1973, *Zagadnienia specjalizacji bazy ekonomicznej większych miast w Polsce. Studia nad strukturą funkcjonalną miast*, „Prace Geograficzne IG PAN”, t. 97.
- Jerczyński M., 1977, *Funkcje i typy funkcjonalne polskich miast (zagadnienia dominacji funkcjonalnej*, [w:] *Statystyczna charakterystyka miast. Funkcje dominujące. Statystyka Polski*, red. K. Dziewoński, M. Jerczyński, GUS, Warszawa.
- Jezierski A., 1967, *Handel zagraniczny Królestwa Polskiego 1815–1914*, Warszawa.
- Jezierski A., Zawadzki S. M., 1966, *Dwa wieki przemysłu w Polsce. Zarys dziejów*, Warszawa.
- Kaczmarek T., 1996, *Rola funkcji administracyjnych w rozwoju średnich miast Wielkopolski*, Poznań.

- Kaczmarski B., 1966, *Charakter funkcjonalny miast śląskich w końcu XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny Kultury Materialnej”, t. 14, nr 2.
- Kalfas-Piotrowska S., 1936, *Stosunki handlowe śląsko-polskie za Kazimierza Wielkiego*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku”.
- Kortus B., 1968, *Przemysł Krakowa*, „Folia Geographica. Seria Geographica-Oeconomica”, vol. 1.
- Kostrowicki J., 1952, *O funkcjach miastotwórczych i typach funkcjonalnych miast*, „Przegląd Geograficzny”, t. 24.
- Krakovska A., Rajman J., 1974, *Nowy Sącz i jego funkcje*, „Rocznik Sądecki”, t. 15–16.
- Kusiński W., 1966, *Przemiany funkcji Białegostoku w przeszłości*, „Rocznik Białostocki”, t. 6.
- Lalik T., 1975, *Funkcje miast i miasteczek w Polsce późnego średniowiecza*, „Kwartalnik Historyczny Kultury Materialnej”, t. 23, nr 4.
- Lewiński S., 1965, *Changes of types of towns*, „Geographica Polonica”, t. 7.
- Liszewski S., 1999, *Ewolucja funkcji regionotwórczych Łodzi*, [w:] *Zasięg regionu łódzkiego w świetle badań społecznych preferencji przynależności administracyjnej i powiązań społeczno-gospodarczych (szczegółowe wyniki badań społeczności lokalnych w peryferycznej strefie potencjalnego województwa łódzkiego)*, red. A. Suliborski, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, nr 1.
- Liszewski S., Wolanuk A., 1992, *Wpływ funkcji administracyjnej na powstanie i rozwój Łodzi*, [w:] *Funkcja administracyjna miast*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica”, nr 17.
- Łuczak C., 1981, *Dzieje cukrownictwa w Polsce*, Poznań.
- Maik W., 1988, *Rozwój teorii regionalnych i krajowych układów osadniczych*, Seria Geografia, nr 37, Wyd. Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań.
- Marcinkowski S., 1980, *Miasta Kielecczyzny. Przemiany społeczno-gospodarcze 1815–1869*, Warszawa–Kraków.
- Marcinkowski S., 1987, *Główne źródła utrzymania ludności w miastach Kielecczyzny w połowie XIX wieku*, Warszawa.
- Matczak A., Szymańska D., 1997, *Studia nad strukturą przestrzenną funkcjonalną miasta, przykład Brodnica*, Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Missałowa G., 1964, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815–1870*, t. 1, *Przemysł*, Łódź.
- Misztal S., 1970, *Przemysł chemiczny w latach 1864–1939*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław.
- Misztal S., 1970, *Przemiany w strukturze przestrzennej przemysłu na ziemiach polskich w latach 1860–1965*, Warszawa.
- Misztal S., 1979, *Wpływ przemysłu na rozwój miasta stołecznego na przykładzie Warszawy*, [w:] *Rola przemysłu w rozwoju miast. Miasto jako baza działalności przemysłowej (Materiały konferencyjne Uniwersytetu Łódzkiego)*, Łódź.
- Opalski F., 1983, *Funkcje współczesnych i dawnych miast na rolniczych obszarach województwa kieleckiego*, „Studia Kieleckie”, nr 3.

- O p a l s k i F., 1984, *Zarys historycznych przeobrażeń sieci i bazy ekonomicznej miast województwa kieleckiego*, „Studia Kieleckie”, nr 3.
- O p a l s k i F., 1987, *Funkcje miast na terenie Kielecczyny w Polsce Ludowej*, „Studia Kieleckie”, nr 1.
- P a z d u r J., 1961, *Górnictwo rud żelaza*, [w:] *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, red. J. Pazdur, Katowice.
- P i e t r z a k - P a w ł o w s k a I., 1970, *Przewrót przemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku*, Wrocław.
- P r e d d A., 1965, *Industrialization initial advantage and American metropolitan growth*, „Geographical Review”.
- P u ś W., 1997, *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- R e a T., 1962, *O ponjati gieneticzeskoj klassifikacii gorodow*, [w:] *Woprosy geografii gorodow Pribaltiki*, Tallin.
- R o c h n o w s k i H., 1979, *Historyczne miasto jako baza lokalizacji i rozwoju przemysłu na przykładzie Torunia*, [w:] *Rola przemysłu w rozwoju miast. Miasto jako baza działalności przemysłowej (Materiały konferencyjne Uniwersytetu Łódzkiego)*, Łódź.
- S o m b a r t W., 1916, *Der modern Kapitalismus*, Bd. 1.
- S t r a s z e w i c z L., 1979, *Udział przemysłu w kształtowaniu przestrzeni miejskiej*, [w:] *Rola przemysłu w rozwoju miast. Miasto jako baza działalności przemysłowej (Materiały konferencyjne Uniwersytetu Łódzkiego)*, Łódź.
- S u l i b o r s k i A., 1991, *Przemiany struktury funkcjonalnej Łodzi*, „Geografia w Szkole”, z. 1.
- S u l i b o r s k i A., 1992, *Geneza procesów przemian funkcji i struktury funkcjonalnej Łodzi*, „Kronika miasta Łodzi”, z. 1.
- S u l i b o r s k i A., 1994, *Genetyczno-systemowe ujęcie funkcji i struktury funkcjonalnej miast*, [w:] *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce. Materiały konferencyjne*, red. M. Koter, J. Tkocz, Łódź–Toruń.
- S u l i b o r s k i A., 2000, *Zmiany funkcji i struktury funkcjonalnej Łodzi oraz ich wpływ na formowanie się regionu Polski Środkowej (województwa łódzkiego)*, „Acta Universitatis Matthiae Belli, Faculta Prirodných Vied, Katedra Geografie, Rakusky Ustav Pre Vychodnu A Juhovychodnu Europu, „Geograficke studie”, Banská Bystrica, nr 7.
- S z a j n o w s k a - W y s o c k a A., 1994, *Przemiany funkcji Sosnowca w świetle rozwoju systemu instytucyjnego w okresie 1946–1987*, [w:] *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce. Materiały konferencyjne*, red. M. Koter, J. Tkocz, Toruń–Łódź.
- S z c z e p a n i k T., 1979, *Lublin jako ośrodek przemysłowy*, [w:] *Rola przemysłu w rozwoju miast. Miasto jako baza działalności przemysłowej (Materiały konferencyjne Uniwersytetu Łódzkiego)*, Łódź.
- T h o m a s M., 1964, *The export base and development stages theories of regional economic growth: an appraisal*, „Land Economics”, 40.
- T k o c z M., 1992, *Znaczenie funkcji administracyjnej w powstaniu, rozwoju i współczesnym życiu Katowic*, [w:] *Funkcja administracyjna miast*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica”, nr 17.

- W e r w i c k i A., 1962, *Przemiany funkcji osiedlotwórczych w okręgach Wałbrzyskich, Świdnicy i Dzierżoniowa*, Inst. Geogr. PAN, Warszawa.
- W e r w i c k i A., 1964, *Changes in the basic functions of towns in Lower Silesia and their influence on urban development*, „Geographica Polonica”, vol. 3.
- W e r w i c k i A., 1970, *Rozwój miast i osiedli miejskich jako wyraz ich funkcji*, „Przegląd Geograficzny”, t. 42, z. 2.
- W o l a n i u k A., 1997, *Funkcje metropolitalne Łodzi i ich rola w organizacji przestrzeni*, ŁTN, Łódź.
- W y r o b i s z A., 1978, *Typy funkcjonalne miast polskich w XVI–XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny Kultury Materialnej”, nr 1.

THE PROBLEMS OF GENESIS AND EVOLUTION OF FUNCTIONAL STRUCTURE OF THE CITIES ACCORDING TO THE LITERATURE

The aim of the article is to present the genesis and the evolution of functional structure of the cities in the context of ongoing reorientation of the hitherto functional theories. On the other hand the article shows, in a selective manner, the work of geographers and historians in the field of genetic and evolutionary examination of the cities' function and the accompanying views represented in many publications.

Dr Michał Jasnosz
Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych UŁ